

Kritike i prikazi / Besprechungen

Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije/Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia* (dvojezično izdanje, usporedni tekst na hrvatskom i engleskom jeziku). Split: Arheološki muzej, 2011.; 229 stranica, 115 fotografija, 1 crtež, 12 grafičkih prikaza, 33 tablice, 1 karta, bibliografija, epigrafički indeks; meki uvez; ISBN 978-953-7633-07-03.

Salmedin Mesihović, *Antiqui homines Bosnae*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011; 681 stranica, elektronička publikacija - slobodan pristup na http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-ANTIQVI_HOMINES_BOSNAE.pdf; ISBN 978-9958-625-18-3.

U današnjim vremenima sveopće gospodarske krize nije začudno da se naklada znanstvenih publikacija svela na minimum, tako da svaka publikacija koja se bavi prošlošću jugoistočne Europe zaslužuje pozornost. Dvije nedavne publikacije koje namjeravam prikazati ovdje imaju dosta podudarnosti – obje se bave populacijom rimske provincije Dalmacije služeći se prvenstveno epigrafikom (Tončinić), odnosno epigrafikom uz manju pomoć pisanih vrela (Mesihović). Tončinićev uradak se fokusira na vojnike VII. legije, točnije katalogizira i analizira njihove spomenike u rimskoj provinciji Dalmaciji, dok Mesihović producira katalog osoba koje su živjele u dijelu provincije Dalmacije u današnjoj Bosni (misli se na region, ne na cijelu Bosnu i Hercegovinu) u doba Rimskog carstva. S jedne strane imamo dva hvalevrijedna pothvata koji rezultiraju s dva korisna i pregledna kataloga epigrafičke građe, inače razasute po bezbrojnim publikacijama. S druge strane naglasak oba autora na kvantifikaciju i katalogizaciju podataka, ostavlja čitateljstvo uskraćenim za inovativne pristupe epigrafici koji su posljednjih dekada rezultirali značajnim uradcima, osobito na području komemoracije i identiteta u rimsko doba.¹

No krenimo redom. Tončinićev uradak predstavlja rezultat autorova magistarskog rada obranjenog 2004. na Zagrebačkom sveučilištu. Nakon uvoda i iscrpnog pregleda dosadašnjih studija koji uključuje i pregled dugotrajne debate o datiranju dolaska i odlaska VII. legije u Dalmaciju (str. 11-15) te pregled dosadašnjih istraživanja spomenika VII. legije (str. 15-21), najveći dio knjige zauzima katalog spomenika ove legije (str. 22-133). Ukupno je izlistano 115 spomenika, uglavnom nadgrobnih uz dodatak nekolicine sakralnih spomenika, građevinskih natpisa, međaških natpisa i tegula. Svi spomenici su praćeni ilustracijama te podacima o nalazištu, smještaju, dimenzijama, materijalu, opisu i literaturi. Nekolicinu spomenika koji su u prijašnjoj literaturi pripisivani pripadnicima ove legije Tončinić s pravom izostavlja (str. 137-138) zbog nedostatnosti podataka koje sadrže.

Sljedeći dio knjige pod naslovom "Rasprava" kvantificira i obrađuje dobivene podatke (str. 137-218). Autor klasificira spomenike prema imenu legije (*Legio VII* do 42. po Kr. odnosno *Legio VII Claudia pia fidelis* nakon toga) ukazujući da većina natpisa potječe iz perioda prije 42. Spomenici se također klasificiraju i prema namjeni gdje, kako je već ranije kazano, uglavnom dominira grobni, odnosno komemorativni kontekst. Raščlamba mjesta nalaza spomenika ukazuje na koncentraciju, posebice grobnih spomenika, u Saloni, legijskom logoru Tilverium (Gardun kod Trilja) te širem području Ljubuškog gdje se nalazio Pagus Scunasticus u kojem su se naseljavali ve-

¹ Primjerice V. Hope, *Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes*. British Archaeological Reports-International Series 960 (Cambridge 2001) ili N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire* (Amsterdam 2004), 221-234.

terani ove legije. Tončinić također raščlanjuje i imena legionara ukazujući na to kako je najveći dio legionara podrijetlom iz Male Azije, uz značajan udio Talijana. Naposljetku se analiziraju i godine službe te starost legionara s nadgrobnih spomenika i svi nalazi se sumiraju u zaključku.

Ova studija odražava studioznost i marljivost autora, rezultirajući vrlo korisnom publikacijom. Izuzev moje načelne zamjerke konzervativnosti pristupa, nema se mnogo čega prigovoriti. Jedini problem vidim u dijelu koji se bavi raščlambom godina života legionara pri čemu se treba podsjetiti kako je još davne 1966. Keith Hopkins ukazao na nesigurnost izvlačenja zaključaka o duljini života s epigrafičkih napisa na koji su utjecali područje, društveni stalež, rod i dob preminuloga rađe negoli nastojanje da se točno zabilježi duljina života.²

Tehnički, knjiga je vrlo dobro opremljena. Kazalo nažalost nedostaje, ali knjiga sadrži iscrpan epigrafički indeks. Fotografije su zbilja izvrsne kvalitete, ali su reprodukcije natpisa iz CIL donekle razočaravajuće, osobito na fotografiji 75 na kojoj je zamjetna nedostatna piksilacija. Grafički prikaz 11 je naopako otisnut, no može se lijepo vidjeti uz pomoć zrcala, što je nižepotpisani isprobao s uspjehom, na vlastito veselje. Vrlo je pohvalno da je tekst u knjizi dvojezičan s paralelnim tekstom na engleskom jeziku. Engleski prijevod se čini vrlo korektnim s povremenim malim previdima koji se događaju u svakoj publikaciji poput "Macedinia" u prikazu 3 (str. 193), odnosno u hrvatskom tekstu "Najzatupljenije ime" (str. 179) ne remeteći opći dojam.

Mesihovićeve knjige *Antiqui homines Bosnae* se bavi popisom ljudi koji su u antičko doba živjeli na području Bosne, regiona koji zaprema veći dio današnje Bosne i Hercegovine. Kako autor naglašava, cilj knjige je trasiranje novih smjerova u istraživanju individualiteta i individualnih povijesti iz ovog doba (str. vii-viii). Mesihovićeve namjere u svakom slučaju treba pohvaliti i iskreno se nadam kako će prikupljanje ovog materijala na jednom mjestu ponukati mlađe istraživače da se počnu baviti preispitivanjem procesa tzv. "romanizacije" te projekcije osobnih i drugih identiteta među antičkom populacijom rimske Dalmacije. Doduše, ova knjiga se time ne bavi, ona je u biti podulji katalog osoba koje su na neki način bile povezane s navedenim područjem i podijeljen je zemljopisno na poglavlja koja se nazivaju: *Bathinus superior* (Gornji Bathinus – jezično pomalo neobičan konstrukt za latinski jezik – autor pod tim podrazumijeva gornji tok rijeke Bosne, str. 6-156), *Bosna orientalis* (istočna Bosna, str. 157-300), *Bosna septentrionalis* (sjeverna Bosna, str. 301-371), *Iapodia Transalpina et Sardeatae* (prekoalpska Japodija i Sardeatski civitas, str. 372-464), *Bosna Occidentalis* (zapadna Bosna), Panonija (odnosno Posavina str. 634-650), te vrlo kratak pregled statističkih podataka u zaključku (str. 651-655).

Organizacija knjige nije konzistentna. Prvi problem je uzimanje današnje Bosne kao jedinice za analizu znanstvenog rada koji se u osnovi bavi antičkim periodom kada Bosna nije postojala.³ Činjenica kako ovakvo projiciranje suvremenih geo-političkih cjelina i regiona nije rijetkost u ranijim publikacijama nije opravdanje za nastavak takve prakse.⁴ Organizacija poglavlja je također pomalo neprimjerena kontekstu. Prvo, nisam potpuno siguran zašto su naslovi poglavlja (pa i knjige) dani na latinskom jeziku – u rimsko doba termini poput *Bosna orientalis* ili *Bosna septentrionalis* ne bi imali nikakvog smisla. Drugo, zemljopisni regioni kojima se bave pojedina poglavlja nemaju koherentnost neophodnu za znanstveni rad. Većina odražava suvremene zemljopisne pojmove poput poglavlja 2 koje obrađuje istočnu Bosnu odnosno Podrinje. No, u isto vrijeme poglavlje 4 obrađuje dio prekoalpske Japodije i Sardeatski peregrinski *civitas*, oba termina povezana isključivo s antičkim dobom. Treba također dodati kako termin "Transalpska Japodija" nikada nije spominjan u pisanim vrelima gdje se samo spominju "Transalpski (tj. prekoalpski) Japodi", i to isključivo u periodu rimskog osvajanja.⁵ Rimska teritorijalna organizacija jest uspostavila jedinstveni Japodski peregrinski *civitas*, no ne postoje nikakvi dokazi u prilog tvrdnje kako je termin "prekoalpski" korišten nakon rimskog osvajanja.

Kriterij odabira osoba za uvrštavanje u ovaj katalog je prvenstveno njihova povezanost s navedenim prostorom, kako sam autor naglašava (str. 1-3). Najveći dio materijala je bez dvojbe opravdano uvršten u katalog, no uvrštavanje rimskih državnih dužnosnika poput guvernera Dolabele i centuriona XI. legije Marcela (str. 13-17) predstavlja mali problem s konzistentnošću pristupa. Autor obrazlaže uvrštavanje njihovom nedvojbenom povezanošću s prostorom. Po istom kriteriju trebao se uvrstiti i car Tiberije, njegov nećak Germanik, namjesnici rimske Dalmacije itd., koji su svi proveli dio svog života u prostoru današnje Bosne. Također, ako je već naglašeno

² K. Hopkins, On the Probable Age Structure of the Roman Population, *Population Studies* 20 (1966), 245-264. Vidi također W. Scheidel, Progress and problems in Roman demography, u: W. Scheidel (ur.), *Debating Roman Demography* (Leiden & Boston, 2001), 17-19, te nedavno L. Revell, The Roman Life Course: A View from the Inscriptions, *European Journal of Archaeology* 8(1) (2005), 43-63.

³ Dodatni problem predstavlja nemogućnost da se precizno odredi region Bosne koji je kroz povijest varirao ovisno o političkom i povijesnom kontekstu. Posebice je upitan položaj regiona Livna i Tomislavgrada, odnosno neriješena dilema pripadaju li oni jugozapadnoj Bosni ili zapadnoj Hercegovini.

⁴ Podsjetit ću na danas klasični uradak Ive Bojanovskog, *Bosna i Hercegovina u antičko doba* (Sarajevo 1988), ili E. Imamović, *Antički kultovi na području BiH* (Sarajevo 1977).

⁵ Apijan, *Ilirska knjiga* 17-21; Kasije Dion, 49.35.1.

da se studija bavi predstavama individualiteta, nisam siguran koliko se u zadanu tematiku uklapaju natpisi poput dedikacije *gradana Aquae S...* caru Dioklecijanu, *ILJug III*, 1578 (str. 118-119).

Sama izvedba kataloga je korektna, podaci o osobama iz kataloga uključuju opaske i temeljnu literaturu. Nažalost, Mesihović ne spominje uvijek okolnosti i kontekst određenih nalaza te lokacije gdje se određeni spomenici danas nalaze. Kvaliteta ilustracija i fotografija nije na dostatnoj razini, tako da se može pronaći zamjetan broj mutnih i nedovoljno jasnih fotografija te crno-bijelih fotografija materijala preuzetih iz starije literature, koje su vrlo slabo razaznatljive. Kazalo također nedostaje, kao i popis ilustracija.

Komentari su stručni i svega se nekoliko stvari može zamjeriti – uglavnom pri interpretaciji pisanih vrela. Nisam siguran na osnovu čega autor zaključuje kako je dob Batona Dezidijatskog bila između 35 i 45 godina, kako zna da je Baton "zračio sveprisutnim političkim angažmanom" i zašto tvrdi da je ovaj bio dužnosnik dezidijatskog peregrinskog civitasa (str. 10). Od onoga što znamo o Batonu (a znamo jako malo) podjednako je moguće da je vođa Dezidijata mogao imati 25 isto kao i 65 godina života kada je počeo Batonski rat. Također, položaj indigenih politija u doba izbijanja Batonskog rata se ne može odrediti po postojećim vrelima – postojanje Dezidijatskog peregrinskog civitasa je potvrđeno tek u kasnijem periodu, tako da tvrdnje kako su dva Batona bili dužnosnici Dezidijatskog odnosno Breučkog (str. 636) peregrinskog civitasa godine 6. po Kr. nisu ništa više do spekulacije, kakvim se trebaju i predstaviti čitatelju.

Kod opisa Pinesa, jednog od vođa Panonskog ustanka, izneseno je također par spekulativnih tvrdnji koje ne proizilaze iz postojećih vrela ili znanstvenog konsenzusa (str. 636-637). Sve što znamo o ovoj osobi je izneseno na tri mjesta. Prvo, Velej Paterkul tvrdi da je Pines jedan od tri vođe pobune, jednako kao i dva Batona. Drugo, isti autor spominje kako su na rijeci Batinu kapitulirali vođe "Panonaca" Baton (Breučki) i Pines, od kojih je jedan zatočen, a drugi se predao. Konačno, Dion tvrdi kako je Baton Breučki izdao Pinesa i predao ga Tiberiju i zauzvrat dobio vlast nad Breucima (što god taj pojam značio za Diona ili njegovo vrelo).⁶ Iz ovoga se ni u kom slučaju ne može nedvojbeno zaključiti kako je Pines bio "zagriženi pristalica ustaničkog Saveza", niti to da su među Breucima Pines i Baton zauzimali položaje "monarha" odnosno "vojvode". O unutarnjem uređenju skupine koju naša vrela nazivaju "Breucima" ne znamo ništa, tako da nam je nažalost onemogućeno čak i pretjerano domišljanje.

Često, pa čak i konzistentno, korištenje termina *Ilir* te pridjeva *ilirski* za antičku populaciju indigenog podrijetla u ovoj knjizi je danas poprilično zastarjelo, osobito kada se označava indigena populacija izvan konteksta helenističkog Ilirskog kraljevstva. Na str. 15 (ispod slike 1.3.2) te str. 304 (ispod slike 3.2.1) spominje se zabunom kako je Carl Patsch rekonstruirao natpis izvjesnog Marcela, centuriona XI. legije, iz Samniuma (CIL IX, 2564) – natpis je zapravo rekonstruirao Theodor Mommsen, a Patsch u svojoj diskusiji samo reproducira Mommsenovu rekonstrukciju, što i Mesihović potvrđuje na sljedećoj stranici (str. 16).

No, bez obzira na pojedine probleme spomenute ranije, bitno je pripomenuti kako se radi o vrijednom znanstvenom uradku koji na jednom mjestu katalogizira veliku količinu građe raspršene u različitim publikacijama. Autoru svakako treba odati priznanje za studioznost i strpljenje u prikupljanju i stručnoj obradi velike količine izvorne građe i literature na jednom mjestu, a Filozofskom fakultetu u Sarajevu za inicijativu da se naklada ovako zamašnog projekta vrši elektroničkim putem, što je učinilo Mesihovićev uradak dostupnim mnogo širem čitateljskom krugu negoli što bi tiskano izdanje ikada moglo biti.

Neumitnost preispitivanja procesa kulturne promjene, koji se u prijašnjoj literaturi označavao nesretnim i danas potpuno neadekvatnim terminom "romanizacija" na prostoru rimske provincije Dalmacije, postaje po svemu sudeći najznačajnijim zadatkom novih generacija povjesničara i arheologa antike.⁷ Prikupljanje izvorne građe, kakvo vidimo u ova dva uradka, vjerojatno je iskorak k ostvarenju takvih ciljeva, no tematski i teorijski sofisticiran pristup različitim aspektima kompleksnog procesa "postajanja Rimljaninom" à la Dalmatien u provinciji Dalmaciji, posebice njezinoj unutrašnjosti, još se uvijek ne nazire s jasnoćom. Tragovi se stidljivo javljaju na horizontu navješćujući promjenu pristupa,⁸ no samo vrijeme će nam pokazati kvantitativno i kvalitativno kako će se ova globalna promjena paradigme u izučavanju rimske kulture carskog doba odraziti lokalno na izučavanje kulturnih promjena na ovom prostoru.

Danijel Džino

⁶ Velej Paterkul, 2.110, 4; 114, 4; Kasije Dion, 55.34, 4.

⁷ Literatura na svjetskim jezicima je preopsežnog obujma da bi se predočila ovdje. Vidi nedavno objavljeni rad V. D. Mihajlovića, Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme, *Etnoantropološki problemi* 7(3) (2012), 709-729, gdje se detaljno oslikava debata o "romanizaciji".

⁸ Primjerice M. Janković, Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status, *Etnoantropološki problemi* 6(3) (2011), 699-713.

Miroslav Marić, *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji*, Printshop, Beograd, 2011., 142 str., 44 sl. ISBN 978-86-911733-8-8.

Nakon rođenja prvog pravog GIS-a u Kanadi 1967. godine, u okviru kanadskog Federalnog ministarstva energije rudarstva i resursâ, GIS ubrzo nalazi široku primjenu kod mnogih znanstvenih disciplina. Zbog iznimnih mogućnosti u korištenju prostornih podataka i njihovih pridruženih karakteristika, GIS se počinje primjenjivati i u arheologiji. Povećani interes za korištenje GIS-a u arheološkoj znanosti naročito je zabilježen 90-tih godina prošloga stoljeća, tako da danas GIS predstavlja gotovo neizostavan alat u arheologiji, a različiti kolegiji koji se bave arheološkom primjenom GIS-a inkorporirani su u gotovo sva svjetska sveučilišta.

Zbog niza perturbacija koje su u to vrijeme pogodile naše krajeve, nekoć potentna arheološka znanost bila je svedena na margine, što je na neki način i odgodilo upoznavanje naših stručnjaka s mogućnostima primjene GIS-a u arheologiji. Trebalo je proći neko vrijeme, dok se GIS kao efikasan i ekonomičan alat nije počeo primjenjivati u vođenju arheološke dokumentacije. Knjiga Miroslava Marića *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji* predstavlja jednu od rijetkih edicija na tu temu. Spomenuta knjiga je neka vrsta proširene verzije Marićeve master radnje *Primena geografskih informacionih sistema u terenskoj dokumentaciji arheoloških istraživanja, primjer sa lokaliteta Vinča Belo Brdo*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odele-nje za arheologiju, 2007. Prije pisanja knjige Marić je iskustvo o primjeni GIS-a u arheologiji stjecao kao stručni suradnik na terenskim istraživanjima i obradi prikupljenih podataka sa lokaliteta Belo Brdo u Vinči (1999–2006.), zatim kao suradnik na projektu *Documentation rescue transfer project I i II* (2002., 2005–2006.), gdje je bio zadužen za digitalizaciju arhivske arheološke dokumentacije s istraživanja na lokalitetu Vinča-Belo Brdo u periodu 1908–1934. i 1978–1986., nadalje kao stručni suradnik na postavljanju izložbe *Praistorijska Vinča kroz arheološku dokumentaciju* (2002.) i dr.

U uvodu autor *in brevi* navodi zbog kojih je sve razloga GIS potreban arheologiji i koja pitanja se najčešće traže od GIS aplikacija. Na kraju, ističe se važnost ove edicije u smislu davanja osnovnih informacija o načinu funkcioniranja GIS-a, vrstama i izvorima podataka te načinima pripreme i obrade podataka potrebnih za uspješno korištenje GIS-a. Nakon uvodnog dijela, knjiga je podijeljena u šest poglavlja.

U prvom poglavlju, koje je i najopširnije, autor se bavi teorijskim aspektima GIS-a. Na početku navodi problematiku definicije GIS-a, pritom spominje najčešće definicije i osnovne komponente koje čine GIS jedinstvenom i koordiniranom cjelinom. Kako bi se bolje razumjelo okruženje unutar kojega GIS radi, Marić daje definiciju prostora kroz apsolutni i relativni koncept, nadalje opis prostora i prostorne atribucije objekata kroz geometrijske komponente. Kako GIS ne može još uvijek opisati prostor kao realan, cijeli koncept prostora potrebno je pojednostaviti, a da bi u GIS-u prostor barem donekle dobio realne konture koriste se opisni i lokacijski atributi. Upravo preko ta dva atributa, kako Marić naglašava, GIS razvija osnovne modele podataka. U istom poglavlju autor se bavi i poviješću GIS-a, njegovim razvojem i primjenom. Nadalje spominju se osnovne komponente, te *hardveri* i *softeri* koji su neophodni za ispravan rad GIS tehnologije. Isto tako navodi se osnovni paket operacija kojima operira GIS paket (prema Marble, D. F. 1990.). Zatim autor daje osnovne podatke o kartografskim principima, uz pomoć kojih se vrši vizualizacija, upravljanje i analiza prostornih podataka koji se prezentiraju u vidu digitalne karte. U istom poglavlju govori se o uvjetima digitalne reprezentacije prostornih fenomena te o osnovi vektorske orijentacije GIS-a. Nadalje autor naširoko objašnjava vektorske i rasterske strukture GIS-a. Tako piše o vektorskom i rasterskom formatu podataka, povezivanju atributa za vektorske i rasterske podatke, bilježenju prostornih podataka za točke, linije i poligone te bilježenju topologije preko Harrisove matrice.

Drugo poglavlje bavi se izvorima i pripremom podataka za GIS. Autor piše o metodama bilježenja prostornih podataka i načinima njihove pripreme za korištenje u GIS aplikacijama. Također navodi primarne i sekundarne vrste izvora podataka, koje ukratko definira. Kako bi se sekundarni prostorni podaci uspješno koristili i integrirali, potrebno je zadovoljiti šest kriterija koje se navode u ovom poglavlju. Naposljetku drugog poglavlja autor piše o načinu na koji se prostorni i neprostorni podaci prikupljaju, o njihovoj analizi kroz relacijsku bazu podataka, dizajniranju relacijske strukture podataka, o sadržaju struktura podataka i njihovoj primjeni u arheologiji, njihovim prednostima i nedostacima.

U idućem, trećem poglavlju knjige riječ je o analizi prostora u geografskim informacijskim sustavima. Tako autor piše o metodama i tehnikama koje se koriste u prostornoj analizi. Kao najjednostavnija metoda spominje se metoda pretrage točaka u regiji, pa se spominju mogućnosti korištenja te metode i njeni nedostaci. Kao najrelevantnija metoda navodi se metoda analize šablona koja se temelji na prepoznavanju postojanja ili nepostojanja određenih pravilnosti u okviru prikupljenih podataka. Ostajući i dalje pri metodi analize šablona, autor navodi mogućnosti njenog korištenja, forme u kojima se šabloni moraju javljati, te najčešće analize i metode kojima se

služi kako bi se ustanovilo postoji li šablon uopće. Između ostalog autor piše i o najčešće korištenim tehnikama analize koje se temelje na blizini i udaljenosti.

Četvrto poglavlje posvećeno je osvrtnu na terensku dokumentaciju s arheoloških istraživanja s lokaliteta Belo Brdo u Vinči. Početak poglavlja rezerviran je za bilježenje kratke povijesti uvođenja i načina korištenja suvremenih metoda i tehnologija u vođenju arheološke dokumentacije s lokaliteta Belo Brdo u Vinči, s posebnim osvrtom na Harrisovu matricu. Autor navodi neke od formulara koji su se koristili pri istraživanju spomenutog lokaliteta, a važni su za što bolje razumijevanje ove edicije. Usput se daju i osnovne informacije o svakom nabrojanoj formularu. Kao rezultat svih upisa u formulare, stvara se relacijska baza podataka koja će poslužiti kao osnova za unos i obradu podataka u okviru GIS aplikacija.

Izrada relacijske baze podataka jedna je od tema u petom poglavlju. Autor prikazuje shemu (prema Connolly / Lake, 2006.), koju koristi kao osnovu za izradu baze podataka za dokumentaciju s lokaliteta Belo Brdo u Vinči te pojašnjava mogućnosti korištenja te iste sheme. Nadalje, navode se najčešći programi koji se koriste za izradu relacijske baze podataka. Kao konkretan primjer autor navodi Microsoft Access kao najpregledniji i najlakši alat za izradu baze podataka. Sukladno tome navode se primjeri baza podataka izrađenih u Microsoft Access-u te se objašnjava sam proces izrade i način unošenja podataka u spomenuti program. Kada se izradi baza podataka s prostornim i neprostornim podatcima preuzetima iz terenske dokumentacije, prelazi se na vizualizaciju tih podataka u nekoj od GIS aplikacija. Za potrebe ove edicije, koristit će se ArcGIS, verzija 9.2. Tako autor navodi kratku povijest, razvoj i primjenu ArcGIS-a. Nadalje, navode se osnovne komponente ArcGIS aplikacije, ArcMap i ArcCatalog, te se ukratko pojašnjavaju njihove funkcije i mogućnosti upotrebe. Spomenute su i druge komponente ArcGIS-a, ArcGlobe i ArcScene, koje rjeđe pronalaze svoju primjenu u arheologiji.

U šestom poglavlju navodi se konkretan primjer korištenja ArcGIS-a za unos, obradu i prezentaciju terenske arheološke dokumentacije s lokaliteta Belo Brdo u Vinči. Autor kao eklatantan primjer koristi rov objekta koji je detektiran u južnom dijelu sektora II. Nakon šestog poglavlja slijedi zaključak i popis bibliografskih jedinica korištenih u ediciji.

Knjiga Miroslava Marića *Primena geografskih informacionih sistema u arheološkoj dokumentaciji* koliko je to moguće daje osnovne podatke o najvažnijim načinima primjene GIS-a u arheologiji. S obzirom na koncepciju i namjenu knjige, autor je uspio sasvim zadovoljavajuće dati zaokruženu i cjelovitu sliku o primjeni GIS-a pri vođenju arheološke dokumentacije, iako pojedina problematika nije dublje i šire razrađena, ali i na taj način ova edicija djeluje komplementirano. Nadalje, knjiga je popraćena dosta relevantnim popisom literature, koji obuhvaća uglavnom sve važnije radove vezane za obrađivanu temu i može poslužiti kao solidna osnova za daljni rad. Svakako, knjigu bi trebali konzultirati svi stručnjaci koji se bave sličnom problematikom, ali isto tako bi trebala zadovoljiti i širi krug čitatelja, naročito onih koji tek počinju otkrivati blagodati i prednosti koje GIS može pružiti arheologiji.

Tino Tomas

Maja Petrincec: Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države, Split, 2009.

Djelo dr. sci. Maje Petrincec Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države treće je u nizu publikacija u okviru serije MONUMENTA MEDII Aevi CROATIAE, koju izdaje Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (MHAS) u Splitu. Tiskano je 2009. godine, sadrži 663 stranice, od toga 354 tablice. Knjiga je opremljena bogatim ilustracijama i crtežima Silvane Jurage.

Groblja, grobovi, ukopi i sve ono što se podrazumijeva pod pogrebnom praksom određene etničke zajednice, plemena ili naroda predstavlja referentne tačke za sagledavanje arheološke prošlosti, običaja, načina života, antropološke odlike, kao i druge informacije. Svi podaci koji omogućuju interpretaciju pojedinačnih grobova, odnosno grobalja, upravo su okolnosti koje ih definiraju, naročito ukoliko su u njima pronađeni nalazi i prilozi. Groblja, iako sama po sebi asociraju na svijet mrtvih, svijet su koji pruža i brojna svjedočanstva o životu ljudi koji su u njima ukopani. Svjedoče o procesu simbioze u jesen antike na području nekadašnje provincije Dalmacije, preplitanju i prožimanju tradicionalnih slavenskih običaja s onima iz areala mediteranskog kulturnoga kruga. Groblja, kao i nalazi koje je autorica sintetizirala i objavila u ovoj publikaciji, rasprostranjeni su na cjelokupnom

području ranosrednjovjekovne hrvatske države. Podaci o pojedinim grobljima sežu u daleko 19. stoljeće, kada su arheološka istraživanja bila amaterska uz obavezan nedostatak dokumentacije.

U uvodnom dijelu M. Petrinc definira vremenske i prostorne odrednice grobalja i smješta ih u razdoblje u koje tradicionalna historiografija smješta dolazak Hrvata na ove prostore, te razdoblje neposredno poslije toga, odnosno vrijeme prve hrvatske države u doba vladavine Trpimirovića. Prostorni okvir teritorija Hrvatske Kneževine određen je spisom DAI Konstantina VII. Porfirogeneta s najvećom koncentracijom nalaza na teritoriju omeđenom vodenim tokovima Zrmanje i Cetine. Autorica ističe da se javlja problem kod jasnijeg određivanja sjevernih granica ranosrednjovjekovne Hrvatske na temelju arheološkog materijala, uz istovremeno definiranje te granice logičkom pretpostavkom da staru rimsku među između Dalmacije i Panonije nasljeđuje granica hrvatske kneževine, potkrepljujući to povijesnim izvorima i pojavom skupine grobova i nalaza u Gomjenici kod Prijedora, sporadičnim nalazima na groblju u Petoševcima i u usamljenom grobu u Klačnicama. Također, uspostavlja terminologiju i donosi kratak pregled dosadašnjih istraživanja srednjovjekovnih grobalja uz navođenje nezaobilaznih autora koji su na ovom istraživačkom polju dali veliki doprinos. Vrijedno je spomenuti imena poput: fra Luje Maruna, don Frane Bulića, Josipa Brunšmida, Ljube Karamana, Stjepana Gunjače, Dušana Jelovine, Dasena Vrsalovića, Zdenka Vinskog, Janka Beloševića, Zlatka Gunjače, Branka Marušića, Slavenke Ercegović, Radmile Matejčić, Željke Cetinić, Ante Miloševića te u novije vrijeme istraživanja i radove Radomira Jurića, Magdalene Dragičević, Ljubomira Gudelja, Vedrane Delonge, Tončija Burića, Krešimira Filipeca i Maje Petrinc. U BiH prva sistematska istraživanja, kada su u pitanju grobovi i nalazi iz perioda od 8. do 11. stoljeća, vezuju se za iskopavanja na području sjeverozapadne BiH i vezana su uz djelatnost Zemaljskog muzeja u Sarajevu i radove Irme Čremošnik i Nade Miletić. Od navedenih istraživača pojedini (Lj. Karaman, S. Gunjača, D. Jelovina, J. Belošević, Z. Gunjača i N. Jakšić) su dali svoju terminologiju i tipološku podjelu grobalja s obzirom na problem njihove periodizacije. Maja Petrinc daje sljedeću podjelu starohrvatskih grobalja od 8. do 11. stoljeća: I. Paljevinska groblja, II. Groblja s poganskim značajkama pokapanja, III. Groblja s kršćanskim značajkama pokapanja, napominjući pri tome da podjelu na "poganski" i "kršćanski" horizont ne treba shvatiti doslovno jer je proces kristijanizacije bio dugotrajan proces. Unutar ove podjele postoji i uža podjela koja je detaljnije obrađena u Katalogu.

Katalog (11-97) je koncipiran prema podjeli grobalja, navedena je glavna skupina (I, II i III), naziv mjesta te tačna lokacija i uža podjela i to: u okviru I grupe paljevinskih grobalja – I A paljevinska groblja i I B paljevinska groblja – arheološki neproverena nalazišta; u okviru II grupe grobalja sa poganskim značajkama pokapanja – II A groblja na redove s poganskim ili pretežito poganskim značajkama pokapanja i II B pojedinačni nalazi karakteristični za groblja sa poganskim značajkama pokapanja; u okviru III grupe grobalja s kršćanskim značajkama pokapanja – III A groblja na redove s poganskim i kršćanskim značajkama pokapanja, III B groblja na redove s isključivo kršćanskim značajkama pokapanja, III C groblja uz crkve s fazom ukapanja 8–11. stoljeća, III D pojedinačni nalazi karakteristični za groblja s kršćanskim značajkama pokapanja. Također u katalogu su opisana nalazišta, nalazi i navedene su institucije koje čuvaju nalaze. Navedena je literatura, ukoliko je nalaz objavljen, te reproducirana fotografija nalazišta ili lokacija.

Opće značajke grobalja (97-115) je sljedeće poglavlje koje obrađuje položaj grobalja, veličinu i oblik grobalja te orijentaciju grobova, položaj i broj pokojnika u grobu, oblik i vrstu grobova. Veliki broj grobalja na prostoru ranosrednjovjekovne Hrvatske bio je smješten na povišenim terenima uz rubove kraških polja. Izbor ovakvih mjesta imao je geostrateški položaj, ali su pri izboru mjesta za groblje značajnu ulogu imali i položaji koji su u ranijim razdobljima bili ukopišta ili ostaci profanih ili sakralnih građevina. Vrlo je čest slučaj da se grobovi ukopavaju u željeznodobne humke, ostatke ilirske ili kasnije antičke nekropole, ostatke antičke i kasnoantičke arhitekture. Već od IX. stoljeća dešavaju se određene promjene te se započinju razvijati groblja uz crkve, koja su uglavnom namijenjena višim društvenim slojevima, dok se većina ostalog stanovništva ukopava na običnim grobljima na redove tokom čitavog 10. i kroz 11. stoljeće. O veličini i obliku grobalja, s obzirom na stupanj istraženosti, ne mogu se donositi konačni zaključci. Osnovni princip po kojem se ona razvijaju i na kojem se temelje jeste nizanje grobova u donekle pravilnim redovima u pravcu zapad – istok s većim ili manjim otklonima ka jugu ili sjeveru. Broj grobova na pojedinim grobljima je različit i pretežno se kreće u rasponu 20-30 do najviše 150-200 grobova, podjednako u horizontu s poganskim i kršćanskim načinom pokapanja. S obzirom na broj grobova, ova groblja uvrštavaju se u skupinu malih grobalja na redove, kakva se na Zapadu, a pretežno u srednjoj Evropi, pojavljuju u kasnom merovinškom razdoblju i zamjenjuju velika groblja na redove, sa hiljadu i više grobova. Na svim većim grobljima s poganskim značajkama pokapanja uočava se izrazito grupiranje grobova što je odraz rodovsko-porodične strukture i nastojanja da se porodično povezani pojedinci pokopaju što bliže jedni drugima. Vanjsko obilježavanje ukopišta ili pojedinog groba nije zapaženo na širem prostoru rasprostiranja grobova niti na većem broju nalazišta. Na drugim slavenskim područjima uz groblja na redove uobičajeni su i ukopi u zemljane humke, i to isključivo u horizontu s poganskim značajkama pokopavanja, a smatra se da je ovaj običaj vezan za poganska vjerovanja. Utvrđeno je da se tumuli kao lokacije za groblja odabiru zbog poštivanja starijega kultnog

mjesta te nema dokaza da su nad ranosrednjovjekovnim grobovima nasipani humci. U novije vrijeme je, na nekoliko nalazišta na području Cetinske krajine, u okviru grobalja sa kršćanskim značajkama pokapanja, uočena pojava obilježavanja grobova križem. Riječ je o grobovima u obliku sanduka, načinjenim od okomito postavljenih kamenih ploča s kamenim pokrovom i dnom. Križevi su urezani na donožnicima ili uzglavnicama, a zastupljeni su grčki (crux quadrata), Andrijin (crux decussata) i malteški križ. Bez obzira na način ukopa, u najvećem broju slučajeva u grobu je ukopan samo jedan pokojnik, poganut, u ispruženom položaju i s rukama ispruženim niz tijelo, te s glavom na zapadu, a samo iznimno na istoku, sjeveru ili jugu. Rijetko su ruke položene na bedrenim kostima, zdjelici ili trbuhu, a noge su katkad povijene u koljenima ili prebačene jedna preko druge. Poremećenost kostiju može biti prouzročena tkaninom u koju su pokojnici bili umotani, upotrebom lijesa ili potiskom zemlje. Pojavljuju se i grobovi s većim brojem ukopanih. Radi se o istovremenom ukopu dvaju pokojnika. Najčešće su zajedno ukopane odrasle osobe različitog, katkad i istog spola, ili odrasla osoba ili dijete. Može se pretpostaviti da se radi i porodičnim ukopima (otac, majka, dijete) ili o srođnicima u prvoj liniji (majka i dijete, brat i sestra). Premda u okviru grobalja s kršćanskim načinom pokapanja prevladavaju grobovi sa samo jednim ukopanim pokojnikom, znatnije su zastupljeni i dvojni grobovi. Kada su u pitanju oblik i vrsta grobova, autorica donosi podjelu na osnovu grobalja s poganskim načinom pokapanja i grobalja s kršćanskim načinom pokapanja. U okviru grobalja s poganskim načinom pokapanja javljaju se sljedeći oblici grobova: grobovi u običnim zemljanim rakama, grobovi u običnim zemljanim rakama djelomično obloženi kamenom, grobovi u običnim zemljanim rakama s upotrebom drveta, grobovi udubljeni u prirodnoj litici, grobovi sa suhozidnim ogradama od lomljenog kamena, grobovi s rakama obloženim okomito postavljenim kamenim pločama i zidane grobnice. U okviru grobalja s kršćanskim načinom pokapanja registrirano je znatno manje tipova grobova, pa bi se moglo reći da su gotovo isključivo zastupljeni grobovi s rakama obloženim uslojenim kamenom u suhozidu i grobovi s rakama obloženim okomito postavljenim kamenim pločama. Ponekad je na jednom groblju prisutan samo jedan tip groba, a ponekad oba tipa. Među najučestalije pogrebne običaje vezane uz obred pokapanja mogu se uvrstiti paljenje vatre nad grobovima ili unutar grobnih raka i namjerno razbijanje zemljanog posuđa. U paganske pogrebne običaje spada i prilaganje hrane i pića u grobove u zemljanim posudama ili drvenim vjedrima. Osnovno obilježje grobalja s kršćanskim načinom pokapanja jeste nedostatak priloga ili bilo kakvih drugih predmeta koji ne pripadaju odjeći ili ličnom nakitu pokojnika. U nekoliko slučajeva registrirane su ljske jajeta unutar grobova.

Analiza grobnih nalaza (116-268) je naredno poglavlje u kojem autorica u okviru grobalja s poganskim načinom pokapanja analizira: nakit (naušnice, prstenje, ukrase za vrat, ogrlice), metalne dijelove odjeće (puceta, privjesci, praporci, aplikacije, metalni dijelovi pojasa, metalni dijelovi s obuće), oružje i konjaničku opremu (mačevi, koplja, strjelice, ostruge), oruđa i predmete iz dnevne upotrebe (noževi, sklopivi noževi, kresiva i kremenje, sjekire, srpovi, brusovi, šila, ključevi, češljevi, utezi za vreteno, koštani recipijenti), posuđe (stakleno, metalno, drveno i zemljano posuđe), novac (antički, franački i bizantski novac). U okviru grobalja s kršćanskim načinom pokapanja analizira sljedeće: nakit i metalne dijelove s odjeće (naušnice/sljepočničarke, prstenje, ogrlice, aplikacije s odjeće, dvodijelni privjesci bjelobrdске kulture, puceta i praporci), oruđe i ostali predmeti dnevne upotrebe (željezni noževi, igle, utezi za vreteno, koštani recipijenti), oružje i konjanička oprema (mačevi, koplja i ostruge).

Autorica u poglavlju Kronologija i zaključak (267-279) donosi kronologiju grobalja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države i predlaže sljedeću podjelu:

1. Paljevinska groblja – koja neposredno prethode početku pokopavanja u okviru grobalja na redove s poganskim značajkama;
2. Groblja na redove s poganskim načinom pokapanja – najstariji hronološki relevantni nalazi pripadaju sredini 8. stoljeća, ali već sa 700. godinom možemo računati na to da se javljaju ova groblja i traju do sredine ili početka druge polovine 9. stoljeća. U arheološkoj ostavštini grobalja može se raspoznati kasnoantička tradicija, bizantski i ranokarolinški uticaj;
3. Groblja na redove s poganskim i kršćanskim načinom pokapanja – nastaju prije 850. godine i traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. U ovom periodu dolazi do napuštanja poganskih pogrebnih običaja, iz grobova nestaju prilozima, a pretežno se može naći nakit, metalni dijelovi odjeće pokojnika te u manjoj mjeri konjanička oprema;
4. Groblja na redove s isključivim kršćanskim načinom pokapanja – pojavljuju se iza 850., najčešće na prelazu između 9. i 10. stoljeća, a traju najduže do kraja druge trećine 11. stoljeća. Uz standardne tipove starohrvatskog nakita i konjaničke opreme, na ovim grobljima se pojavljuju nalazi nakita ranog stupnja bjelobrdске kulture. Prestanak ukapanja na ovim grobljima pada u sredinu ili početak druge polovine 11. stoljeća;
5. Groblja uz crkve s fazom pokapanja od 9. do 11. stoljeća – formiraju se uz najstarije predromaničke crkve oko sredine 9. stoljeća, ostaju kontinuirano u upotrebi tokom zrelog i kasnog srednjeg vijeka, kada dobivaju funkciju župnih grobalja.

U drugoj polovici knjige publicirani su: popis kratica (276), tablice (278-585) sa crtežima nalaza iz grobova, slijede tipološko-kronološke tablice (585-634) u kojima su nalazi, s obzirom na tip, pregledno vremenski određeni unutar tablica. Autorica donosi opsežan popis korištene literature (634-651), kazalo arheoloških nalazišta (653-660), kazalo osobnih imena (661-662), kazalo povijesnih ličnosti (663) i na kraju knjige na zadnjim koricama priložene su karte rasprostranjenosti grobalja.

Autorica pripada skupini autora (J. Belošević, M. Jarak, M. Petrincec) koja zastupa mišljenje o kontinuitetu poganskog i kršćanskog horizonta, da Hrvati dolaze u 7. st., a da odvojene hrvatske migracije u 9. st. nije ni bilo. Ipak nam je, kroz niz dragocjenih podataka, obradu arheološkog fundusa grobne ostavštine starohrvatskih grobalja od 8. do 11. st., koje iznosi u knjizi, pokazala da njeno djelo nije opsesija identitetom i identifikacijom mrtvih, te da osvjetljava mnoge arheološke probleme vezane uz nastanak i razvoj materijalne i duhovne kulture Slavena/Hrvata u novoj postojbini na obalama istočnog Jadrana i u njegovom širem zaleđu. Knjiga je nezaobilazna za proučavanje najranije povijesti Slavena/Hrvata na području prve hrvatske države.

Midhat Dizdarević

Dubravko Lovrenović, Bosanska kvadratura kruga, Dobra knjiga – Synopsis, Sarajevo – Zagreb, 2012, 496 str.

U zajedničkom izdanju izdavačkih kuća *Synopsis* iz Zagreba i *Dobre knjige* iz Sarajeva, mjeseca marta 2012. godine, svjetlost dana ugledala je knjiga istaknutog mediaveliste Dubravka Lovrenovića pod naslovom *Bosanska kvadratura kruga*. Ovu publikaciju sačinjavaju tekstovi sukcesivno objavljeni u naučnoj periodici i zbornicima radova tokom perioda od 1996. do 2012. godine. Kako i sam naslov govori, autor se uhvatio ukoštac sa neprevaziđenim i uvijek aktuelnim historiografskim kontraverzama bosanskohercegovačkog podneblja. Iako je knjiga podijeljena u tri, naizgled raznolike tematske cjeline, unutarne tkivo veže ove cjeline u jednu zaokruženu misao.

Prvu i najobimniju cjelinu sačinjavaju tekstovi okupljeni pod naslovom: *O bosanskom autokefalnom kršćanstvu*, u kojima autor, prije svega, na osnovu ćirilskih povelja donosi sud o Crkvi bosanskoj – neiscrpnom vrelu historiografskih debata. U prvom tekstu autor raspravlja o promociji svetog Grgura Čudotvorca za patrona Kotromanića, koja se desila u rasponu od 70 godina između dislokacije biskupije u Đakovo i dolaska bana Stjepana II na vlast. Ime sv. Grgura se nalazi u intulacijama banova Stjepana II i Tvrtka I, te kneza Vladislava. Bazilijansku orijentaciju Crkve bosanske autor dovodi u vezu s pojavom lika sv. Grgura Nazijanskog, učenika sv. Bazilija, na novcu kralja Tvrtka II. Zanimljiva je i konstatacija da srednjovjekovna bosanska država nije razvila ideal kralja-sveca poznatog zapadnoj Evropi, iako su kraljevi smatrani *svetopočivšim*. Autor tretira pitanje *dualizma* Crkve bosanske na osnovu odnosa Pavlovića i Dubrovčana za vrijeme Konavoskog rata. Naime, u srednjovjekovnoj praksi, kada je politički duh bio usko vezan za vjerski, diskvalifikacija političkog protivnika se vršila na vjerskoj osnovi. Ovakvu praksu su, osim Dubrovčana, uperenu prema Bosni, praktikovali Ugri, ali i zvanični Rim. Sadržaj isprave Radoslava Pavlovića, vladara *po milosti Božijoj*, upućuje na kršćansku doktrinu božanskog porijekla zemaljske vlasti, čije su osnove zasnovane u biblijskim tekstovima. Ta činjenica obavezuje autora da ne izostavi naglasiti da Crkva bosanska, uz sve neosporne uticaje istočnog kršćanstva, ipak predstavlja dio crkvenog krajolika srednjovjekovne zapadne Evrope. Ove činjenice se tretiraju i na pitanju vjeroispovijesti Tvrtka I Kotromanića, na osnovu pisma pape Grgura XI iz 1377. godine. Navodi se kako njegov vjerski život nije bio vezan za samo jednu Crkvu i jednu konfesiju, što potvrđuje i činjenica da krstjani općenito nisu nalazili ništa odbojno u prisustvovanju misi katoličke crkve. Neosporno je da bi Tvrtko istakao svoju vezu s pravoslavljem da je ona uopće postojala, a u prilog tome ide i činjenica da nijedan bosanski vladar nije dobio svoje mjesto u crkvenopolitičkoj tradiciji Srpske pravoslavne crkve. Istina jeste da je 1377. godine došlo do spajanja historijskih iskustava, da Kotromanići svoju dinastičku svetost izvode preko Nemanjića, ali nije došlo do historijskog kontinuiteta, niti je Tvrtko od *praroditelja* naslijedio religiju ili nacionalnost. Paradoksalnost srednjovjekovnog vjerskog života najbolje ilustrira činjenica kada optužbe za herezu dolaze u Bosnu od velikih (međusobno ekskomuniciranih) Crkava, a kroz bosanske ćirilske isprave se kao crvena nit provlače kršćanske vjerske formule.

Drugi dio knjige pod naslovom *Bosanski mitovi* tretira refleksije srednjovjekovne zaostavštine modernom dobu, a kao pozornice tragikomedije, pored bosanskohercegovačke, služe i historiografije komšiluka. Bosanski

lonac je izrodio mnoštvo mitova, a autor je u ovom poglavlju pažnju usmjerio ka sedam kontraverzi na kojima su brojni naučnici lomili koplja. Mitovi o bosanskohercegovačkom prostoru kao srpskim i hrvatskim državnim tvorevinama nastali u XVIII, odnosno XIX stoljeću, proizašli su iz pera Dositeja Obradovića i Ante Starčevića. Najmarkantniji argument za Garašaninovo *novo preporođenje srpskog carstva na temelju svetog prava historičskog* pronašao je Vladimir Ćorović učitavanjem nepostojećeg sadržaja u Porfirogenetovo djelo. Na sličan način su na osnovu bliskih srednjovjekovnih crkveno-političkih veza, pojedini historičari XX stoljeća vidjeli *Hrvatsku do Drine*. Dvojbe između Mila i Mileševa kao krunidbenog mjesta Tvrтка I Kotromanića predstavljaju još jedno sporno mjesto bosanskohercegovačke historiografije. Autor na osnovu Tvrtkove povelje Dubrovčanima iz 1378. godine nudi rješenje enigme locirajući Mile kao krunidbeno mjesto, te djeda Crkve bosanske kao osobu koja je stavila krunu na glavu prvom bosanskom kralju. Mjesto u historiografiji bogumilima osigurao je Franjo Rački u drugoj polovici XIX stoljeća, a težište mita se zasniva na tvrdnji da je srednjovjekovna Bosna bila središtem neo-manihejsko-dualističke doktrine. Ovaj mit, kao i onaj o brzom padu srednjovjekovne Bosne u posljednjih nekoliko decenija, odbačen je. Mitovi o kontinuiranoj bosanskoj državnosti i idealnom bosanskom suživotu nešto su novijeg datuma. Prvi se veže za čin međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, a drugi je vezan za sjećanja na osmansku vladavinu kada su četiri konfesionalne grupacije živjele u sastavu te imperije. Problem milenijumskog državnog kontinuiteta autor prvenstveno vidi u nemogućnosti dokazivanja pravnog kontinuiteta između Bosanskog kraljevstva i istoimenog ejaleta. Primjer različitih percepcija shvatanja jednog istog perioda autor pokazuje na primjeru historiografskih portreta Tvrтка I Kotromanića. Svi su ovi portreti oprečni jedan drugom, često politički obojeni, a obuhvataju period od osmanske do bosanskohercegovačke epohe.

U posljednjem poglavlju, *O pionirima i nastavljajima*, Lovrenović odaje priznanja istraživačima zaslužnim za doprinos u rasvjetljavanju istine o prošlosti srednjovjekovne Bosne. U pokušaju da ponudi odgovor na pitanje o mjestu akademika Srećka M. Džaje u historiografiji, autor objavljuje izbor iz bibliografije, te naglašava kvalitete naučnika ovakvih proporcija. Jedan od pionira razvoja franjevačke historiografije i autor knjige *Kultura i bosanski franjevci* je fra Julian Jelenić. Ova studija, nastala početkom XX stoljeća, pionirski je poduhvat sinteze franjevačke višestoljetne kulturne djelatnosti u BiH. Posljednji odlomci knjige su iskorišteni za prikazivanje naučnih opusa dvojice savremenika, pionira u zastupanju teze o muslimanima, katolicima i pravoslavnima u BiH kao jednom narodu. Jedan od njih je austrougarski službenik Layos Thallóczy, zaslužan za rasvjetljavanje ugarsko-bosanskih odnosa u srednjem vijeku. Drugi je fra Antun Knežević, poznat po djelu *Kratka povjest kralja bosanskih* u kojem Lovrenović prepoznaje vitalno znanstveno štivo utkano u same početke kritičke bosanskohercegovačke medijevalistike.

Svojom novom knjigom istaknuti bosanskohercegovački historičar Dubravko Lovrenović se uhvatio ukorštac sa nekim od najkontraverznijih tematskih okvira bosanskog srednjovjekovlja. Prepoznatljivim načinom pripovijedanja uz bogatstvo jezičkih i stilskih figura autor pred oči javnosti donosi novu sintezu starih, ali nedovoljno osvijetljenih kutaka naše prošlosti. Ovo djelo će sasvim sigurno imati značajnog odjeka u daljim proučavanjima bosanske historije. Na kraju nam ostaje samo da pohvalimo autorovu asketsku predanost radu, u nadi da će u budućnosti bosanskohercegovačku historiografiju još obogaćivati novim viđenjima nerazjašnjenih pitanja.

Enes Dedić

Zbornik radova, Пад Српске деспотовине 1459. године, *Српска академија наука и уметности*, Научни скупови, Књига СXXXIV, Одељење историјских наука, Књига 32, Београд 2011, 439 str.

Jubilarne obljetnice značajnih događaja u prošlosti uvijek su pogodan motiv za organiziranje naučnih skupova kojima bi se i obilježio datum, a i doprinijelo poboljšanju stanja u historiografiji o datom događaju. Upravo zbog toga je bilo i za očekivati da će 550. godišnjica pada Srpske despotovine 1459. godine biti praćena sličnim skupom. Tako je od 12. do 14. novembra 2009. godine u Beogradu i Smederevu, u organizaciji Srpske akademije nauka i umetnosti i Skupštine opštine Smederevo, održan naučni skup "Pad Srpske despotovine 1459. godine", na osnovu kojega je nastao i ovaj Zbornik radova. Iz uvodnog izlaganja akademika Momčila Spremića, predsjednika Organizacionog odbora, vidi se da je u obilježavanju ovog "kamena međaša u srpskoj istoriji" učešće uzelo trideset troje naučnika, čija je multidisciplinarnost osigurala sagledavanje ovog prelomnog događaja iz svih uglova.

U formiranju Despotovine kao političkog elementa na Balkanu, veliku ulogu je imao despot Stefan Lazarević i njegova vizija državnog uređenja. Upravo prisustvu te teme u djelu despotovog biografa Konstantina Filozofa posvetila se Milana Stefanovski radom *Tema uzornog poretka države u Konstantinovom životopisu despota*

Stefana Lazarevića (1-14). Pored načina uspostave hijerarhijske strukture društva, ustroja dvorskih službi, ceremonijala ustoličenja itd., autorica se osvrće na niz, za razumijevanje vladarske ideologije, bitnih termina. Tako izraz *службоначелује* objašnjava, za razliku od dotadašnjih stavova u književnosti, kao vrhovništvo službe, vrh hijerarhijskog poretka; izraz *сан* kao vladarski položaj ili dostojanstvo, a *стројитељ* kao funkciju ustanovljavanja. Kao ideal na kome je zasnovana Lazarevićeva vlast Konstantin vidi Mojsijevu predaju božanskih zakona i sazdanje skinije kao slike savršenog nebeskog poretka, a ustanovljavanje takvog poretka dovodi u vezu sa Stefanovim pobjedonosnim povratkom u zemlju sa titulom despota, dobijenom u Carigradu nakon učešća u porazu Osmanlija od Timura kod Angore 1402. godine. Akademik Miloš Blagojević u pristupu *Despot Đurađ Vuković i srpska državnost* (33-55) postavlja pitanje kako je Srpska despotovina, u Đurađevo vrijeme vrlo uređena državna tvorevina, s efikasnom upravom i vojskom te sređenim finansijama i privredom, tako brzo propala nakon njegove smrti. Autor, prateći najvažnije detalje iz vladavine ovog srpskog vladara koji je na tronu sjedio punih 55 godina, analizira i razvoj pojma državnosti Srpske despotovine, kojeg shvata kao najvažnije svojstvo države, i mnogobrojne faktore koji utiču na njen nastanak. Blagojević također navodi čitav niz dugotrajnih procesa, započetih mnogo ranije, poput slabljenja centralne uprave, uloge srpskog plemstva i crkve u društvu, no snaga Osmanskog carstva ipak je bila prevelika i teško da bi joj se i mnogo bolje organizirana Despotovina mogla suprostaviti.

Vremenom despota Đurađa bave se i naredna tri rada. Siniša Mišić radom *Obnova Despotovine i njene granice (1444-1459)* (63-71) proučava uvijek komplikovano pitanje srednjovjekovnih granica, koncentrišući se naročito na istočnu i zapadnu granicu Despotovine nakon Duge vojne 1444. godine. Za bosanskohercegovačku historiografiju važnija su autorova razmatranja oko zapadne granice i dinamičnih odnosa Bosanskog kraljevstva s Despotovinom. Nakon rata vezanog za prevlast nad Srebrenicom, augusta 1452. godine, granica između Bosne i Despotovine je utvrđena i, prema Mišiću, išla je od ušća rijeke Lukavac u Savu na jugozapad, prateći tok rijeke, a zatim na jug prema obroncima Majevice. Granica na Polimlju, prema zemljama Stjepana Vukčića Kosače, nije se mijenjala u odnosu na raniji period. Jako negativnom slikom supruge despota Đurđa, Jerine, u folklorno-mitološkoj tradiciji srpskog naroda pozabavila se Nada Milošević-Đorđević radom *Istorijska i kulturnoistorijska predanja o prokletoj Jerini* (75-85), dok je Vujadin Ivanišević pristupom *Novac despota Đurđa Brankovića* (417-428) analizirao monetarnu politiku despota, rad njegove kovnice novca u Srebrenici, koju je dijelio s kraljem Tomašem, te posebnom akcijom Despota iz 1435. – uvođenjem novih dinara.

Smederevo, glavni administrativni centar Srpske despotovine, u ovom Zborniku je dobilo pažnju kako afirmiranih istraživača kulturne i arhitektonske povijesti, tako i nekih od najvećih imena srednjovjekovne historiografije. Jedan od vodećih eksperata proučavanja razvoja urbanih sredina Balkana u srednjem vijeku, Desanka Kovačević-Kojić, svoj obol proučavanju ovog grada dala je radom *Smederevo kao privredni centar* (257-262). Ističući kao glavnu prednost Smedereva njegovu lokaciju na sjeveru Srbije, u blizini prometnih saobraćajnica, ali ujedno i udaljenost od osmanskih upada na jugu zemlje, autorica definiše privredni razvoj ovog mjesta kao tipično administrativno podstrekujući, budući da u blizini nije bilo rudnika ili ranijih centara trgovinske razmjene. Formiranje dubrovačke kolonije, najpouzdanijeg dokaza privrednog rasta urbane sredine, počinje od 1445. godine i trajat će sve do dvije godine prije pada Despotovine. Kao glavni predmet trgovine u Smederevu ubrzo se istaklo srebro, no razvijala se i trgovina tkaninama, krznom, nakitom, oružjem, konjima i sl. Legendarni, nedavno preminuli, Sima Ćirković i ranije se osvrtao na značaj Smedereva (*Smederevo – prestolnica Srpske despotovine, Oslobođenje gradova u Srbiji od Турака 1862–1867. год., Београд 1970, 61–62*), pa je sada izložio tek kratak, no veoma interesantan rad *Smederevska tvrđava na početku turske vlasti* (287-290). Autor, na osnovu do sada u literaturi neupotrebljenog izvora – izvještaja zapovjednika tvrđave Jusufa, kojeg je objavio mađarski orijentalist Hazai György (1979) te ga datirao između 1486–1487, što Ćirković ispravlja na 1483. godinu, prikazuje planove za napad na Smederevo Matijaša Korvina, te stanje tvrđave i njene posade. Najpotpuniji prikaz nastanka i razvoja gradskih zidina Smedereva dao je naučni savjetnik Arheološkog instituta SANU Marko Popović u radu *Smederevski grad – etape građenja i značenje* (373-391). Autor kritikuje dosadašnje studije o Smederevu, koje počivaju na rezultatima međuratne historiografije i koje ponavljaju stereotipe o tome da je Smederevo građeno po uzoru na Carigrad, o ogromnoj ulozi grčkih neimara u njenom nastanku, o pretvaranju crkve Blagoveštenja u džamiju odmah po padu grada itd. Ovim radom svakako će započeti nova faza u suvremenim arheološkim i historiografskim analizama glavnog grada Despotovine.

Za historiografiju bosanskog srednjovjekovlja najznačajniji su radovi troje autora koji su i inače u svojim istraživanjima usmjereni na ovo područje. Tako Đuro Tošić radom *Bosanska nazovi "krivica" za pad Srpske despotovine* (185-193) pokušava dokazati da glasine i mitovi o prodaji Smedereva od strane kralja Tomaša i njegovog sina nisu u skladu s povijesnim činjenicama. Ističući rezultate novije, kritičke historiografije, autor ukazuje na to da su sami stanovnici Smedereva, plašeći se odmazde osvajačke vojske i podržavajući Mihaila Arandelovića (brata rumelijskog beglerbega Mahmud-paše) nauštrb od Ugarske postavljenog omraženog Tomaševića, pustili osmansku vojsku u grad. Brojne napade na bosanskog kraljevića i tek 92 dana srpskog Despota od strane pape Pija

II i ugarskog kralja Matije Korvina Tošić identifikuje kao zgodnu i prikrivenu odstupnicu kako bi sa sebe samih skinuli očitu odgovornost. Opisan je i bijeg Stjepana Tomaševića, s njegovom ženom, tek petnaestogodišnjom Marom, stricem Radivojem, punicom Jelenom i njene dvije mlađe kćerke Milicom i Jerinom. Povorka je preko utvrđenog Teočaka otišla put kraljevskog Jajca, a sa sobom je nosila i svete moći: desnicu Jovana Preteče i mošti svetog evanđeliste Luke. Odnos bosanske dinastije prema dešavanjima istočno od granice njihovog kraljevstva analizira i Jelena Mrgić u članku *Posljednja dva Kotromanića i Despotovina* (195-201). Autorica analizira odnose dvaju dinastija na više nivoa: na pitanju Srebrenice “jabuke razdora vladara Bosne i vladara Srbije voljom i namjerom njihovog zajedničkog seniora, ugarskog kralja Sigismunda”; na pitanju odnosa prema zajedničkoj opasnosti – Osmanskom carstvu; te na odnosu prema Dubrovniku, Mletačkoj republici i papskoj kuriji. Treći rad neposredno vezan za bosansko srednjovjekovlje jeste pristup Nevena Isailovića *Bračni planovi Kotromanića i državna politika Bosne polovinom XV veka* (203-214). Počevši rad od dolaska kralja Tomaša na vlast, autor precizno oslikava političke konture tog vremena. Blisko povezan s Janošom Hunjadijem, kralj Tomaš se automatski sukobio s moćnim neprijateljima: Celjskim, Talovcima i Brankovićima. Načini na koje je pretposljednji bosanski kralj pokušavao da učvrsti svoju vlast kretali su se od sitnih sukoba oko Srebrenice i na Cetini, do titulaturnog isticanja svojih prava – Tomaš je u svoju intitulaciju unio i Dalmaciju i Hrvate. Srednji vijek je poznao još jedan način širenja i učvršćivanja vladarske moći – preko bračne politike. Tomaš nije zapostavio ni ovaj model – možemo pratiti gotovo grozničavo traženje najpogodnije mlade za njegovog sina Stefana, počev od udovice bana Petra Talovca Hedvige, preko kćerke moćnog milanskog vojvode Francesca Sforze, do konačno realiziranog braka s kćerkom srpskog despota Lazara Brankovića, Jelenom-Marom. Ipak, upravo će ovaj ambiciozni plan kralja Tomaša doprinijeti bržoj propasti njegovog kraljevstva.

Neposredna dešavanja tokom napada Osmanlija na Despotovinu i osvajanja Smedereva, te odjek koji je taj događaj imao na suvremenike, obrađuje naredni blok radova. Nastavljajući proučavanje vojne historije balkanskog srednjovjekovlja, Momčilo Spremić prezentira rad *Borbe za Smederevo 1458-1459. godine* (215-227). Ukoliko se zanemare neka očita pretjerivanja autora, iz ovog rada se mogu izvući korisni podaci o planovima i aktivnostima osmanske, ugarske i bosanske strane prije pada Smedereva. Nešto drugačiju, ali ujedno i veoma interesantnu metodologiju, primijenio je u svom radu *Pad Srbije u istorijskoj perspektivi* (263-285) Marko Šuica. Padu Despotovine, kao historijskom događaju, autor prilazi najprije sa dva hronološka nivoa – kraja XIV te prve polovine XV stoljeća, a zatim se opadanju srpske državnosti prilazi kao posebnom, nadhistorijskom događaju, ograničenom s tri ravni – historijskim događajem, nacionalnom tradicijom i historiografijom. Što se tiče radova koji analiziraju uticaj pada Despotovine na suvremenike, dva pristupa su posvećena sagledavanju stvari iz bizantskog ugla gledanja, a jedan iz osmanskog. Maja Nikolić je u radu *Vizantijski istoričari XV veka i pad Smedereva 1459. godine* (245-256), proučavajući pisanja Duke, Kritovula sa Imbrosa, Sfrancisa i Laonika Halkokondila, došla do zaključka da ovi autori nisu imali pravu namjeru da pokažu kako se pad dogodio. Za svakog od ovih hroničara, pad Despotovine je bio od različitog značaja (npr. Duka ga uopće i ne spominje, dok Halkokondil pad veoma opširno opisuje), a autorica ističe i veoma uočljivu razliku između opisa prvog pada Despotovine 1439. godine, koji se desio nakon tromjesečne opsade i herojskog otpora, te drugog pada iz 1459. godine, kome je data pažnja kao samo jednome u nizu osvajачkih uspjeha Mehmeda II Fatih. Interpretacije pisanja navedenih bizantskih historičara su bile predmet istraživanja većeg broja bizantologa u prošlosti. Ocjenu i sažimanje tih istraživanja je sproveo Radivoj Radić u prilogu *Pad države srpskih despota u vizantologiji* (365-371). Izvještaje osmanskih hroničara suvremenih padu Despotovine obradio je Aleksandar Krstić u radu *Pad Srbije iz ugla osvajača: Ašikpašazade i Dursun-beg* (303-320). Zbornik zatvara veoma interesantan rad Petra Rokaija *Tragom puteva krune srpskih despota* (429-439). Autor prati put despotske krune od pada Smedereva do njenog dolaska do Sefana Bocskaya, koji se njome krunisao, nakon čega joj se gubi svaki trag. Navedena je i greška Alekse Ivića koji je krunu trakijskih despota identificirao kao krunu srpskih vladara, te svojevremeno čak i pokrenuo proces njenog povrata iz Beča u Srbiju.

Iako zbog nedostatka prostora nismo spomenuli više radova iz oblasti historije umjetnosti, crkvene historije i prilika u Smederevu nakon pada Srpske despotovine i osnivanja Smederevskog sandžaka, prezentirani radovi ipak daju uvid u najznačajnije napretke koje je ovaj Zbornik donio sa sobom. Može se slobodno zaključiti da je 1459. godina dostojno obilježena i da je historiografsko znanje o tom događaju podignuto na znatno viši nivo. Nekoliko radova koji su ili u potpunosti posvećeni srednjovjekovnom Bosanskom kraljevstvu, ili se samo dijelom dotiču prilika u njemu, donose vrlo zanimljive osvrtne na visokoj naučnoj razini, pa je izlaskom ovog Zbornika obogaćena i historiografija srednjovjekovne Bosne.

Dženan Dautović